

STRUCTURAL RESTORATION OF PLOVDIV (FİLİBE) CUMA MOSQUE

SUMMARY

The restoration project of Murat Hüdavendigâr Mosque (Cuma Mosque) commenced in 2006. The project was financed by Istanbul Metropolitan Municipality and undertaken by Taşyapı as the contractor.

Structural conservation work of the project is concluded. In this context, domes, main walls, minaret and pillars have undergone restoration and conservation processes. The processes which were applied by remaining true to original appearance and materials of the building will be explained and certain findings on structural techniques arising during restoration will be presented in our paper to the attention of researchers. In addition to restoration techniques, other information on methods, materials and material characteristics will be included in the paper.

Filibe Cuma Camii'nin Yapısal Restorasyonu

 CELALEDDİN KÜÇÜK*

► Giriş

Halk arasında Sultan Murad Camii, Hüdâvendigâr Camii, Cuma Camii veya Ulu Camii olarak adlandırılan yapı; Sultan Murad Hüdâvendigâr tarafından 14.yy'ın sonlarında (1369-1389), bir külliye yapısı olarak inşa edilmiştir (Resim 1; Harbova, 1991, s.71).

Yapı, son yüzyıl içerisinde uzun süre çeşitli nedenlerle bakımsız kalmış ve bölgenin deprem kuşağında olmasından kaynaklanan olumsuzluklardan ötürü ciddi derecede hasar görmüştür. Bunun yanında, kent içinde yapılan değişiklikler ve caminin etrafında kotların değiştirilmesi de eseri olumsuz olarak etkilemiş; önemli mimari risklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Uzun yıllar süren çalışmalar neticesinde, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2004 tarihinde İSTON'a bir restorasyon projesi hazırlamıştır. Projenin tamamlanmasını takip eden yıllarda, İstanbul Büyükşehir Belediyesi ile Bulgar makamları arasında yapılan bir anlaşma gereğince; Büyükşehir Belediyesi, İstanbul'da bulunan Bulgar Kilisesi'nin restorasyonunu yapmayı kabul etmiştir. Buna karşılık olarak, Bulgar makamları ile, Mu-

Resim 1. Caminin 1895 yılındaki görünümü

rat Hüdâvendigâr Camii'nin restorasyonuna izin verilmesi yönünde bir protokol hazırlanmıştır. Böylece, iki yıl sürecek olan Cuma Camii'nin restorasyonu başlamıştır.

Restorasyon uygulaması, Taşyapı İnş. San. ve Tic. A.Ş. tarafından üstlenilmiş; Ekim 2006 tarihinde restorasyon çalışmalarına fiilen başlanmıştır. Çalışmalar, Türkiye'den gelen restoratör, konservatör, mimar ve ustalardan oluşan uzmanlar ile Bulgaristan vatandaşlarından oluşan bir ekiple gerçekleştiril-

miştir. Yapılan uygulamalar sırasında yerel malzeme ve işçi kullanılmış; ancak Bulgaristan'da bulunmayan bazı malzemeler, Türkiye ve İtalya'dan getirilmiştir. Bu anlamda hem teknik kadro olarak, hem de kullanılan malzeme açısından uluslararası bir oluşum ortaya konmuştur.

Mimari restorasyonda temel ilke: eserin orijinal yapısının korunması ve esere zarar veren sonradan yapılmış eklentilerin temizlenmesi olarak benimsenmiştir.

Bozulmalar

Eser üzerinde gözlenen bozulma türlerini 5 ana başlık altında toplamaktayız:

- 1 Deprem sonucu oluşan çatlak ve ayrılmalar
- 2 Arkeolojik kazılar sonucunda yapının beden duvarlarının zayıflaması
- 3 Bitkisel oluşumlardan kaynaklanan bozulmalar
- 4 Bozuk çatı örtüsünden kaynaklanan bozulmalar
- 5 Sonradan yapılan çimentolu eklentilerden kaynaklanan bozulmalar

1. Deprem sonucu oluşan çatlak ve ayrılmalar

Camideki en büyük sorunların başında, hiç şüphesiz deprem ve güneybatı köşesinde yapılan arkeolojik kazılardan kaynaklanan hareketlenmeler gelmektedir (Resim 2). Bu doğrultuda yapıda, kuzeydoğu-güneybatı ekseninde, temelden başlayarak kubbe ve tonozları boydan boya kesen ana çatlak ve buna bağlı yan çatlaklar meydana gelmiştir. Özellikle doğu duvarında oluşan çatlağın, beden duvarında, yatayda ve dikeyde 15cm'yi bulan kaymaya yol açtığı gözlenmektedir (Resim 3).

Ana çatlak olarak adlandıracağımız bu çatlağın dışında, batı giriş kapısının üzerinde bulunan çatlak, kubbeden zemine kadar devam ederek ilerlemiştir. Ancak bu çatlağın temel nedeni, giriş kapısında bulunan iç kemerin kaldırılması nedeniyle ile duvarın zayıflamasıdır.

2. Arkeolojik kazılar sonucunda yapının beden duvarlarının zayıflaması

1980'li yıllarda, antik şehir tiyatrosunun ortaya çıkartılması amacı ile arkeolojik kazılar yapılmıştır. Caminin beden duvarlarının altına kadar devam eden kazıların sonrasında, yapının güneybatı köşesinde, temel duvarlarının zayıflamasından kaynaklanan hareketlenmeler gözlenmiştir (Resim 4). Bu alan, aynı zamanda deprem çatlaklarının da en

Resim 2. Depremlerden sonra oluşan yapısal çatlaklar

Resim 3. Duvarlarda 15cm'yi bulan kaymalar

Resim 6. Restorasyon öncesi çatının görünümü

yoğun olduğu kısım olması nedeniyle ile, yapının en riskli bölümünü oluşturmaktadır.

3. Bitkisel oluşumlardan kaynaklanan bozulmalar

Eski fotoğraflarda, caminin hemen yanındaki yoğun kavak ağaçları ve batı beden duvarını tamamen kaplamış olan sarmaşıklar dikkati çekmektedir. Yapılan çalışmalar sırasında, bu bitkilerin köklerinin be-

Resim 4. Yapısal bozulmaya yol açan kazılar sonucu oluşan çatlaklar

Resim 5. Hatıl boşluklarından çıkarılan bitki kökleri

Resim 7. Derzlerdeki çimento katkıli eklentiler

den duvarlarının altına kadar, ahşap hatıl boşluklarından devam ettiği gözlenmiştir (Resim 5).

Kubbe kenarlarında bulunan incir ağaçları da, çatıdaki kurşun levhaların açılmasına ve kirpi saçığın tahrip olmasına neden olmuştur.

4. Bozuk çatı örtüsünden kaynaklanan bozulmalar

Yapının kubbe ve dereleri kurşun ile kaplanmıştır. Ancak yıllar içe-

risinde kurşunların tahrip olması, yağmur ve kar sularının içeriye akmasına ve buna bağlı bozulmaların oluşmasına yol açmıştır (Resim 6).

5. Sonradan yapılan çimentolu eklentilerden

kaynaklanan bozulmalar

Çeşitli dönemlerde, yapının içinde ve beden duvarlarında onarımlar yapılmıştır. Bazı bölümlerde beden duvarının üstüne kadar devam eden ekler dikkati çekmektedir. Çi-

mento kullanılarak yapılmış olan bu müdahaleler, özellikle batı beden duvarında, nem hareketlerinin de etkisiyle çimentonun orijinal bölümlere zarar vermesine yol açmıştır (Resim 7).

Restorasyon Uygulamaları

Kullanılan harçlar:

KABA HARÇ ORANI

(DOLGU İÇİN)

2 ölçü kum

2 ölçü taş tozu

1 ölçü mermer tozu

1 ölçü tuğla tozu

1 ölçü hidrolik kireç

1 ölçü kaymak kireç

İNCE HARÇ ORANI

(SIVA İÇİN)

2 ölçü taş tozu

1 ölçü kum

1 ölçü mermer tozu

1 ölçü tuğla tozu

1 ölçü pozzolana

1 ölçü hidrolik kireç

1 ölçü kaymak kireç

İNCE ELENMİŞ HARÇ ORANI

(ENJEKSİYON İÇİN)

1 ölçü taş tozu

1 ölçü tuğla tozu

1 ölçü pozzolana

0.75 ölçü hidrolik kireç

0.25 ölçü kaymak kireç

%10 su bazlı epoxy

1. Çatı Restorasyonu

a. Kubbe ve Tonzolar

Çalışmalar, öncelikle kubbe ve tonozların üzerindeki kurşunların açılması ile başlamıştır. Bu doğrultuda mevcut kurşun kaplama alınarak, kurşun altı toprak ve bozulmuş olan şap tabakaları temizlenmiştir (Resim 8).

Kubbe ve tonozlarda görülen bozulmaların tam olarak anlaşılması için, bütün kubbeler basınçlı su ile temizlenmiştir (Resim 9).

Temizlik sonrasında ortaya çıkan çatlakları iki ayrı grup olarak değerlendirmekteyiz:

■ Ana çatlaklar

■ Kılcal çatlaklar

Ana çatlaklar olarak nitelendirdiğimiz çatlaklar, deprem sırasında oluşan ayrılma ve kırılmalardır. Ana çatlaklarda, içten ve dıştan dikiş yapılmıştır (Resim 10).

Bu işlem, beden duvarlarından başlamak suretiyle bütün kubbe ve tonozlarda bulunan çatlaklar takip edilerek, alanın özelliğine göre tuğla veya taş kullanılarak, hidrolik kireç bazlı harç ile yapılmıştır.

Ana çatlakların oluşması sırasında, çatlağın her iki yanında kılcal

çatlaklar da oluşmaktadır. Ana çatlaklar dikine oluşurken, kılcal çatlaklar genellikle yatayda ilerlemektedir. Bu durum; harç, tuğla veya taş dolgularında kırılma, yumuşama ve güç kaybına neden olmaktadır. Çatlağın çevresi güç kaybına uğradığı için, yapılan enjeksiyon veya sağlamlaştırma yeterli sonucu vermektense uzaktır. Yeterli sağlamlaştırmayı yapabilmek için, kubbe ve tonozlarda 25cm ara ile, 20cm derinliğinde ve 20mm çapında delikler açılmıştır. Açılan bu delikler, öncelikle hava ile temizlenmiş ve %50

Resim 8. Kubbe ve tonozların restorasyon sırasındaki görünümü

Resim 9. Kubbelerde kurşun altı sıvanın temizliği

Resim 10. Çatlakların dikiş yöntemi ile tamir edilmesi

Resim 11. Kubbe ve tonozlarda yapılan enjeksiyon uygulaması

Resim 12. Kubbe hatıllarının değiştirildikten sonraki görünümü

Resim 13. Kubbe ve tonozların arasında kalan derelerdeki çatlakların görünümü

alkol enjeksiyonu yapılmıştır. Bu işlemden sonra, 5 atm basınç altında, hidrolik bazlı sıvı harç enjekte edilmiştir. Kubbe ve tonozlarda yapılan enjeksiyon veya dolgu harcında epoxy kullanılmamıştır (Resim 11).

Özellikle kubbe ve tonozlarda oluşan deformasyonları ortadan kaldırmak için, enjeksiyon işleminin ardından, hidrolik kireç bazlı harç ile maksimum 3cm kalınlığında şap atılmıştır.

b. Kirpi Saçaklar

Kirpi saçaklarda karşılaşılan bozulma, genellikle tuğlalarda görülen tozuma veya kirpi saçakların tahrip olması şeklindedir. Bu bölümler temizlenerek orijinal görünümünde yeniden yapılmıştır. Hatıllar tamamen çürümüş olduklarından, orijinal özelliklerinde ve 10x10cm meşe hatıllar kullanılarak değiştirilmiştir (Resim 12).

c. Beden Duvarlarının Üzeri ve Dereler

Tonoz ve kubbe aralarında bulunan

derelerle ilgili çalışmalara, kubbe ve tonozların kurşunlarının tamamlanmasından sonra başlanmıştır. Beden duvarlarının üstü ile tonoz ve kubbe aralarında bulunan derelerde bulunan toprak dolgu tamamen temizlenmiştir. Bu bölümlerde, kubbelerden devam eden çatlaklar takip edilerek, dikiş ve enjeksiyon işlemlerine devam edilmiştir (Resim 13).

Özellikle fil ayaklarının üzerinde yer alan odacıkların içinde bulunan çatlaklarda, dikiş işlemleri ve enjeksiyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Çatlaklar takip edilerek, en ince noktalarına kadar dikiş veya enjeksiyon işlemi uygulanmıştır. Kubbe altında bulunan çatlaklara yapılan enjeksiyonlarda, hidrolik kireç bazlı harcın içine %10 oranında su bazlı epoxy katılmıştır.

Derelerdeki toprak dolgunun açılmasından sonra, kubbe ve tonoz kenarlarında bulunan hatıl sistemi ortaya çıkmıştır. Eserin kubbesinden başlamak suretiyle, temel kadar devam eden bir hatıl siste-

mi mevcuttur. Analiz raporları sonucunda, hatıllarda kullanılan ahşabın meşe ağacından olduğu anlaşılmıştır. Ancak hatılların tamamı çürümüş durumdadır. Yapının dış etkenlerden bu derece yoğun olarak etkilenmesinin önemli nedenlerinden birisinin de, hatıl sisteminin zafiyete uğraması olduğu düşünülmektedir.

Tamamen çürümüş olan hatıllara ait boşluklar temizlenerek, bu bölümlere yeni meşe hatıllar yerleştirilmiştir. Hatıl boşluklarına ise, su bazlı epoxy içeren hidrolik kireç harcı enjekte edilmiştir. Beden duvarları ve hatıl boşluklarında, harç kendi akışkanlığında uygulanmış; basınçlı enjeksiyon yapılmamıştır.

Derelerde ve beden duvarlarında su akımı için yeterli eğimi vermek ve kurşun kaplama için zemin hazırlamak amacı ile, yapıya yük bindirmeyecek şekilde, ytong ve hidrolik kireç bazlı harç kullanılarak dolgu yapılmıştır. Bu dolguların üzerine çamur sıva yapılarak, kurşun kaplanmıştır.

Resim 14. Kurşunların yapımı sırasında kubbe-lerin görünümü

d. Kurşun Kaplama

Olumsuz hava şartlarının yapıyı etkilememesi için çalışma programı, kubbe ve tonozların sıvanmasından sonra hemen kurşun kaplamalarının yapılması; ardından dere ve beden duvarlarının, işlemleri yapılarak kurşun ile kaplanmaları şeklinde planlanmıştır (Resim 14).

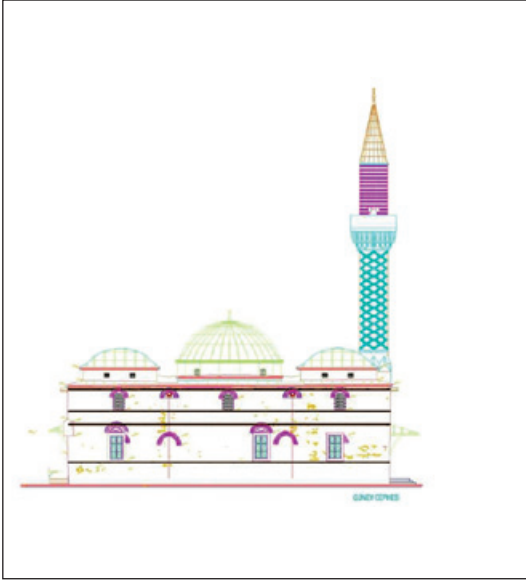
Kurşun kaplanacak yüzeyler yaklaşık 2-3cm kalınlığında çamur sıva ile sıvandıktan sonra, 2mm kalınlığındaki kurşun plakalar ile kaplama yapılmıştır. Kullanılan plakalar ve kurşun ustaları Türkiye'den gelmiştir. Yapının kurşun işleri, Aydın Arıboğa tarafından gerçekleştirilmiştir.

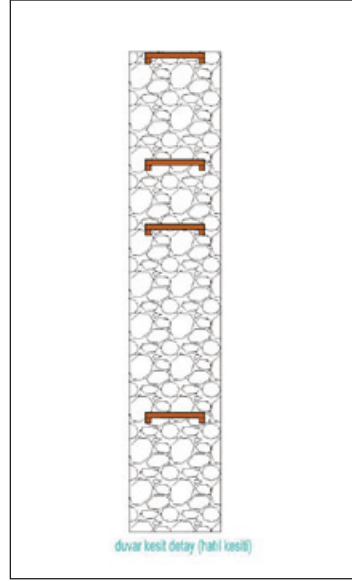
Resim 15. Beden duvarlarındaki çatlakların dikiş yöntemi ile onarılması

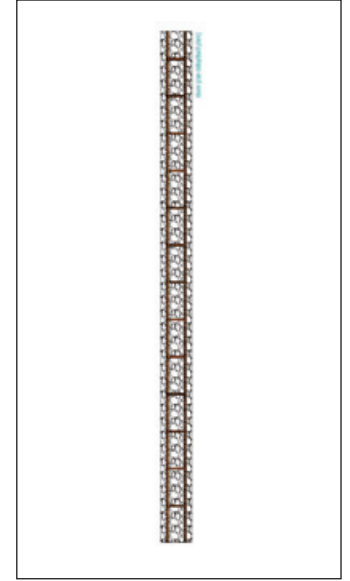
Resim 16. Beden duvarlarını çevreleyen hatılların görünümü

Çizim 1. Beden duvarlarını çepeçevre saran hatılların görünümü

Çizim 2. Hatılların duvar kesitindeki görünümü

Çizim 3. Hatılların yatay kesitteki konumları

2. Beden Duvarları

a. Temizlik

Beden duvarlarında bulunan atmosfer kirliliği, AB 57 formülü ile, basınçlı sıcak su kullanılarak temizlenmiştir. Bu işlemin ardından, sonradan yapılmış olan çimentolu eklentiler kaldırılmıştır.

b. Derz Açma ve Yapma

Beden duvarlarında, eski onarımlar

sırasında yapılmış olan kabartma derzler bulunmakta idi. 20.yy onarımında yapılmış olduğu tahmin edilen kabartma derzler temizlenmiş ve altındaki orijinal derzlerin, hemyüz olarak tabir edilen şekilde yapıldığı gözlenmiştir. Bu doğrultuda, özellikle bozulmuş ve bağlayıcılığını kaybetmiş olan derzler açılarak, hidrolik kireç esaslı harc

ile derzleme yapılmıştır.

c. Çatlaklarda Dikiş İşlemi

Beden duvarlarında, kubbelerden başlayarak devam eden önemli çatlak ve kaymalar bulunmaktadır. Özellikle batı duvarındaki giriş kapısında ve yapının güney köşesinde, önemli çatlaklar ve duvarın eklenenden kaymalar oluşmuştur. Be-

den duvarlarında, kubbelerde olduğu gibi, orijinal malzeme kullanılarak dikiş yapılmıştır. Beden duvarlarının dışında orijinal örgü sistemine ve taş büyüklüklerine sadık kalınırken; 70cm'yi bulan açıklıklarda, 1m aralıklar ile 150cm uzunluğunda taş bloklar, çatlakların üzerine gelecek şekilde kullanılmıştır (Resim 15).

Dikiş atılan bölümler, her 50cm'lik yükseklikten sonra, epoxy içeren sıvı hidrolik kireç bazlı harç ile doldurulmuştur. Bu işlem, beden duvarlarında içeriden ve dışarıdan, mevcut zeminin 3m altına kadar devam ettirilmiştir.

Beden duvarlarında dikiş sistemi yukarıda anlatıldığı şekilde uygulanırken; kaymanın gözlemlendiği giriş kapısının kemeri, kırık olan bölüme

kadar sökülmüş, kaymadan kaynaklanan görüntü ortadan kaldırılarak kemerin güçlendirilmesi sağlanmıştır. Aynı kapının iç duvarında, sökülmüş olan iç kemer tekrar yapılarak, bu alanda beden duvarının çatlamasındaki en büyük neden ortadan kaldırılmıştır.

Benzer uygulama, kuzeyde bulunan minare girişinin üzerinde de yapılmıştır.

d. Hatılların Yerleştirilmesi

Yapının hatıl sistemi, beden duvarlarında içten ve dıştan olmak üzere dört sıra halinde yapıyı çepeçevre dolaşmaktadır (Resim 16).

Aynı bölümlerde, fil ayaklarında da hatıllar kullanılmıştır. Beden duvarlarında bulunan hatıl boşlukla-

rı temizlenerek meşe hatıllar yerleştirilmiş; boşluklar, diğer bölümlerde olduğu gibi, su bazlı epoxy içeren hidrolik kireç harcı ile doldurulmuştur (Çizim1,2,3).

Özellikle çatlakların olduğu bölümlerde hatılların yenilenmesi tercih edilmiş; bu şekilde yapının kendi orijinal malzemesi ile güçlendirilmesi düşünülmüştür.

e. Pencere Söveleri

Eski onarımlar sırasında değiştirildiği anlaşılan ve tamamen bozulmuş durumda olan pencere söveleri ve demirleri yenilenmiştir. Sövelerde bazalt kullanılmıştır. Pencere söveleri, giriş merdivenleri ve tuvalet gibi yeni üretimler, Ali Öztürk tarafından gerçekleştirilmiştir.

3. Zemin Dolgusu

a. Temizlik

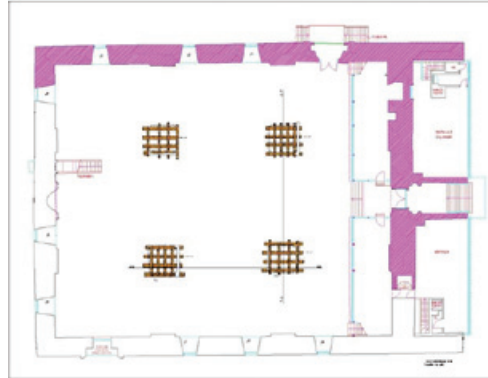
Caminin orijinal döşemesi, altıgen tuğlalıdır. Yapılan araştırmalarda tuğla altı döşemesinin, tuğla parçalarının karışımından oluşan 5cm kalınlığında dolgu harcı olduğu görülmüştür. Bu dolgunun altında ise az sıkıştırılmış toprak vardır. Eski bir onarıma ait olması muhtemel bu dolgunun yetersiz olması nedeni ile, mevcut döşemede çöküntüler oluşmuştur. Bu nedenle, büyük bölümü kırılmış veya bozulmuş olan mevcut altıgen tuğlalar kaldırılmıştır.

b. Fil Ayaklarının Hatılları

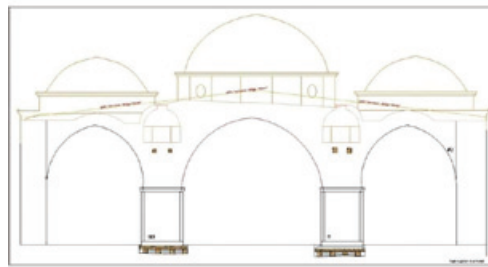
Zemin seviyesinin temizlenmesi sırasında, mevcut zeminin 30cm aşağısında, fil ayaklarının altında 30x30cm boyutlarında ve 4m uzunluğunda hatılların olduğu tespit edilmiştir (Çizim 4,5; Resim 17) Tamamen çürümüş olan hatılların yerine, daldırma yöntemi ile emprenye edilmiş ve zift ile kaplanmış 25x25x400cm boyutlarında hatıllar yerleştirilerek; boşluklar, epoxy içeren kireç harcı ile doldurulmuştur.

c. Döşeme

Zemin kötü, mevcut duvar resimlerinin sıva tabakalarına, mihrap seviyesine ve minberin alt katmanına göre belirlenmiştir. Zemin dolgusu yaklaşık 30cm alınarak, zemine taş blokaj yapılmıştır. Klasik dönem özelliklerinde hazırlanan ve sıkıştırılan blokajın üzerine, yaklaşık 7cm kalınlığında hidrolik kireç harcı dökülerek master çekilmiştir. Bunun üzerine orijinal boyutlarında hazırlanan el yapımı tuğlalar döşenerek, zemin kaplaması tamamlanacaktır.

Çizim 4. Fil ayaklarının altlarında yer alan hatılların plan üzerindeki görünümü

Çizim 5. Fil ayaklarındaki hatılların dikey kesitte görünümü

Resim 17. Fil ayaklarındaki hatıl boşluklarının görünümü

4. Minare

Minarede yapılan uygulamalar, iki bölüm olarak değerlendirilebilir:

- a** Şerefe üzerinin sökülerek orijinaline uygun olarak tekrar yapılması
- b** Şerefe altında bulunan alanların ve minare kovanının restorasyonu

a. Şerefe üzerinin sökülerek orijinaline uygun olarak tekrar yapılması

Eski onarımlar sırasında minare boyunun kısaldığı ve üzerinde bulunan tuğla rengi ve beyaz devam eden şeritlerin yok olduğu eski belge ve fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Eski belgelerden yola çıkılarak şerefenin üzerinde kalan kısmı sökülerek tuğla ile orijinal boyutunda yeniden yapılmıştır. Kullanılan tuğla orijinal tuğlaların kalıbı alınarak Türkiye’de yaptırılmıştır (Resim 19,20).

b. Şerefe altında bulunan alanların ve minare kovanının restorasyonu

- Derzler ile eski sıvaların sökülmesi ve tekrar yapılması

Minare gövdesinde, şerefe altına kadar baklava deseni şeklinde tuğla örgü devam etmektedir. Baklava dilimini oluşturan tuğla örgü, rölyefli olarak yapılmıştır. Örgünün içinde kalan kısımlarda ise çimento içerikli sıva bulunmakta idi. Çimento içerikli sıva ve derzler temizlenerek, derzlerin ve desenli örgünün içine hidrolik kireç bazlı harç ile dolgu yapılmıştır.

- Merdiven kovanının restorasyonu

Merdiven kovanında ise, bozuk ve işlevini yitirmiş olan derzler açılarak, orijinal derzin özelliklerinde tekrar yapılmıştır. Yapının bütününde görülen çatlaklar minare kovanında da devam ettiğinden, bu bölümlerde tuğla dikiş yöntemi ile sağlamlaştırma yapılmıştır. Merdiven basamaklarından

Resim 18. Minarenin 1926 yılındaki görünümü

Resim 19. Minarenin söküldükten sonraki görünümü

Resim 20. Minare aleminin takılması

eksik ya da bozulmuş olanlar değiştirilerek; üzerlerine orijinal basamakların özelliklerinde ahşap yerleştirilmiştir.

Restorasyon sırasında, çalışmanın Türkiye dışında bir ülkede yapılması; gerekli izinlerin alınması, ekiplerin organize edilmesi ve çalışma programının uygulanmasında en önemli sorun olarak karşımıza çıkmıştır. İki farklı ülkeden gelen uzmanların bir ara-

da ve uyum içinde çalışabilmeleri için küçük çaplı eğitim toplantıları yapılmıştır. Bütün proje, aynı zamanda bir eğitim projesi gibi planlanmıştır. İkinci bir ülkede çalışma ve iklim koşulları, bazı uygulamaların normal prosedürün dışında, daha önce veya daha geç yapılması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum neticesinde, bazı bölümlerin tekrar yapılması gerekmiştir.

Sonuç

Ekim 2006 tarihinde başlayan çalışmalarımız, Eylül 2008'de tamamlanmıştır (Resim 21,22,23).

Yapılan uygulamalarda, eser ile uyumlu, restorasyon kriterlerine uygun, geri dönüşümlü ve doğal malzemelerin kullanılmasına özellikle dikkat edilmiştir. Beden duvarları ve fil ayaklarının güçlendirilmesinde, özellikle emprenye edilmiş meşe hatıllar kullanılmıştır; bu durum, eserin bize verdiği imkânları kullanarak, esere müdahale etmeden güçlendirme yapılması şeklinde değer-

lendirilmelidir.

Çalışmada dikkat edilen diğer bir konu ise, bölgede bulunan usta ve uzmanların proje boyunca çalışmalara katılmış olmalarıdır. Projenin tamamlanmasından sonra, bölgede eski eser konusunda deneyimli bir grup geride bırakılmış ve gelecekte Bulgaristan'da yapılabilecek restorasyon çalışmaları için bir ekip yetiştirilmiştir. Böylece, "bölgede konservasyon çalışmalarının sürekliliği sağlanmış ve kültür varlıklarının korunması konusun-

da önemli bir aşama kaydedilmiş olacaktır" düşüncesindeyiz.

Kültür varlıkları, geçmişten bir takım mesajları geleceğe taşırlar. Korumacıların görevi, eserin taşıdığı mesajların orijinal şekli ile, kendi yorumunu katmadan korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması yönünde uygulamalarını yapmaktır. Bu doğrultuda, bilimsel bir restorasyon çalışması çerçevesinde, yapıda tespit edilen her türlü veri belgeyerek, araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

REFERANSLAR

Harbova, 1991, *Razvitie na Planovata i Prostranstveneta Shema na Osmanskite Kultovi se Gradi Na Balkanite (XV-XIX)*, Balkan Araştırma Enstitüsü, Sofya, s.71.

Resim 21. Kar altında kalan kubbelerden bir görünüş

Resim 22. Caminin restorasyon öncesi görünümü

Resim 23. Caminin restorasyon sonrası görünümü